

французькому образу генерал-майора С. Н. Ванкова. 1915–1918 гг. На правах рукописи. – М. : Военное издательство, 1918.

22. РГВИА. – Ф. 512. – Оп. 1. – Ед. хр. 309.

23. РГВИА. – Ф. 512. – Оп. 1. – Ед. хр. 148.

24. *Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Док-ты и материалы: в 3 ч. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – (АН СССР, Ин-т истории, Главное арх. управление Центр. гос. ист. архивов СССР в Ленинграде). Ч. 1. Март-октябрь 1917 г. – 1957.*

25. Горбачев И. А. *Хозяйство и финансы военно-промышленных комитетов / И. А. Горбачев. – М.: Типография Товарищества Рябушинских, 1919.*

26. ЦДІАУК. – Ф. 1692. – Оп. 1. – Спр. 104.

27. *Лавки ВПК // Одесский листок. – 1917. – № 72 (15 марта).*

В. Туренко

МОТИВАЦІЯ РЕФОРМАТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М.С. ХРУЩОВА

Для багатьох сучасників реформи 50-60-х років ХХ століття – вже доволі давня історія. Проте період перебування М. Хрущова на владному олімпі цілком заслужено продовжує перебувати в полі зору дослідників радянського періоду вітчизняної історії. Інтерес до нього багато в чому викликаний різноманітністю і глибиною процесів та явищ, які привели до якісних змін у суспільному та державному житті.

Мотивацію реформаторської діяльності нового радянського керівництва, яке зазвичай називають „колективним”, варто досліджувати як самостійну наукову проблему, оскільки у вітчизняній та зарубіжній літературі сформувались різні точки зору на неї. У радянській літературі домінує констатація того беззаперечного факту, що із завершенням індустріалізації і колективізації, а також відновлення зруйнованого війною народного господарства з’явилися нові можливості для створення економічного потенціалу, здатного забезпечити умови для зростання народного добробуту. Більшість зарубіжних дослідників радянської історії вважає, що головною причиною хрущовських реформ стала криза політичної та економічної системи СРСР, яка набула чітких ознак в останні роки життя Сталіна. Їх думки багато в чому співпадають із оцінками, які даються сучасною вітчизняною історіографією [1-4].

Автор статті ставить за мету розкрити мотивацію реформаторської діяльності М. Хрущова. Об’єкт вивчення – реформаторська діяльність Микити Сергійовича, а предмет – мотиви такої діяльності.

Аналіз архівних джерел, статистичних матеріалів, вітчизняної та зарубіжної історіографії дозволяє стверджувати, що спроби реформування системи влади й управління не могли розпочатися без вагомих на те підстав. Найважливіша серед них – забезпечення відповідного політико-економічного підґрунтя, оскільки саме воно покликане підготувати суспільство до необхідності таких змін з наступною адаптацією його до нових умов.

Варто зазначити, що у повоєнні роки система управління в СРСР практично повністю зберегла свою попередню схему, яка включала в себе

сукупність галузевих наркоматів, перейменованих у 1946 р. на міністерства. Потреба прискорення темпів відбудови промислового виробництва посилила централізаторські тенденції в управлінні. Тогочасні міністерства здійснювали низку управлінських функцій, як-от: 1) складання і забезпечення виконання фінансових, виробничих планів та планів капітального будівництва; 2) оперативне управління виробничо-технічного постачання підприємств; 3) організація матеріально-технічного постачання виробництва і збуту продукції тощо. Поєднання загального керівництва управління галузями народного господарства і безпосереднє управління підпорядкованими підприємствами забезпечувало проведення єдиної галузевої і господарської політики [5, 466].

Відсутність якісної еволюції в системі організаційних форм управління висувала на передній план завдання визначення таких форм, які були б виявилися найбільш оптимальними в існуючих умовах. При цьому робилися навіть спроби врахувати територіальний фактор в організації управління. Проте така реорганізація, по суті, не зачіпала основної лінії у розвитку форм управління народним господарством. Більше того, вона фактично спрямовувалася на перенесення існуючої практики побудови державного апарату на територіальний рівень, що автоматично призводило до подвоєння галузевої структури управління. Наслідком цього стало порушення принципу єдності централізованого управління народногосподарським комплексом та цілісності економічних зв'язків.

Тому саме за таких умов виникла необхідність створення міжгалузевих органів управління, які б забезпечили повноцінне управління народним господарством. Партійною постановою від 15 грудня 1947 р. Державна планова комісія реорганізувалась в Державний плановий комітет, на який покладалися функції перспективного та річного планування народного господарства і контролю за виконанням відповідних планів [6, 467]. У системі управління народногосподарським комплексом організувалися нові структурні одиниці – Державний комітет по постачанню народного господарства та Державний комітет по впровадженню нової техніки в народне господарство.

Проведена структурна реформа мала суттєве значення для державного апарату, оскільки зумовлювала подальше реформування всієї системи управління. Поєднання двох взаємопов'язаних підрозділів – галузевого та міжгалузевого управлінь – означало формування самостійного організаційного механізму міжгалузевого управління народногосподарським комплексом. Принагідно зазначимо, що на початок 1953 р. у СРСР налічувалось 30 загальносоюзних і 22 союзно-республіканських міністерства, 4 державних комітети і низка державних комітетів, головних управлінь та інших відомств при Раді Міністрів СРСР [7, 468].

На остаточне рішення змінити структуру державного управління народним господарством, яке було прийняте Верховною Радою СРСР 15 березня 1953 р., вплинула нещодавня постановка пленуму ЦК КПРС. Відповідно до неї, чисельність загальносоюзних міністерств скорочувалася до 12, а союзно-республіканських – до 13 [8]. Подібна реорганізація проводилася за рахунок об'єднання міністерств, які здійснювали управління суміжними галузями. Проте зазначені вище зміни виявилися нетривалими у часі. Вже у вересні 1953 р. міністерства були знову розукрупнені.

Таким чином, паліативні спроби вдосконалити існуючу систему влади і

управління у повоєнний період виявилися безперспективними, оскільки носили поверхневий, імпульсивний та схоластичний характер. Більше того, існуюча в СРСР модель влади не потребувала змін. Влада не лише боялась, але й не розуміла необхідності їхнього проведення. Соціалістичні інститути, сформовані десятки років тому, чітко виконували свої функції і виявляли життєздатність у всіх вимірах. І лише за умови їх недієздатності виникає необхідність проведення докорінних реформ. На глибоке переконання властей, існуюча структура влади і управління повністю відповідала доктринальним засадам розвитку радянського суспільства. Тобто, будь-які реформи могли становити реальну загрозу сталінському режиму.

З іншого боку, не зовсім коректним є застосування терміну „влада” щодо вищих партійних органів або управлінського апарату. Владою в повному її обсязі був сам Й. Сталін. „Єдиним фактором в Росії, який має суттєве значення, є Сталін. Все інше – й всі інші – це пішаки, які стоять так далеко від нього, що не можуть бути ні співробітниками, ні опонентами. Навіть як виконавці, вони відіграють обмежену і другорядну роль”, – писав польський генерал Сікорський [9, 6].

„Паталогічне властолюбство, безпощадність, презирство до людських доль, цинізм і віроломство, віра у всесилля вольових рішень, вражаюче вміння видати поразку за успіх, а будь-яку удачу зобразити як величезну перемогу – все це позначалося на формах і методах соціалістичного будівництва, на характері побудованого соціалізму, на суспільно-політичному житті. У Сталіна були свої уявлення про соціалізм і комунізм, про роль партії, держави, своє розуміння демократії”, – саме так характеризує сталінську епоху академік РАН Ю. Поляков [10, 29].

Звичайно, Сталін у реалізації своїх задумів та рішень не міг обходитися без підтримки адміністрації, співпраця з яким, до речі, щедро винагороджувалася. Чиновики, у свою чергу, також були зацікавлені в ньому. Адже саме Сталін міг придати прийнятим ними рішенням сили, авторитетності та імперативності. Самі ж рішення при цьому були лише формою, в яку поміщався той або інший варіант політичної лінії, котра бачилася „вождю народів”. Він творив світ навколо себе на власний манер, керуючись засвоєною традицією, інтуїцією, інтелектом і, як відомо, нестійкою психікою. Досить влучно висловився з цього приводу англійський вчений Е. Мендель: „Сталінізм – це сукупність політичних інститутів, структур управління, методів управління і планування, які зберігають монополію на владу радянської бюрократії і оберігають її привілеї в суспільстві” [11, 76-77].

Російський дослідник Р. Піхоя також переконаний, що влада у повоєнному СРСР належала олігархії, яка ховалася за вищими ланками партійного та державного апарату і маскувалася за масовою Комуністичною партією і виборною системою рад. Зовнішнім проявом належності до касты „обраних” було включення в номенклатуру політбюро і секретаріату ЦК КПРС, а внутрішньою сутністю – її можливість безпосередньо брати участь у процесі управління країною в умовах одержавлення всіх сфер життя [12, 9].

Цілком закономірно, що верховна влада в особі Й. Сталіна не лише не прагнула до оновлення структури державного механізму, але й свідомо блокувала будь-які його прояви, повсякчас вводячи нові заборони, обмеження, викорінюючи інакомислення шляхом репресій. „Страх блокував практично все: поведінку, мислення, роботу. Він був частиною атмосфери і, здавалось, витав у повітрі. Загострювали цю атмосферу і взаємовідносини між

співробітниками апарату. Доносити один на одного було абсолютною нормою. Фіскальство ставилося на один рівень з відданістю і навіть патріотизмом. Закладали дуже часто. Ми практично перестали розмовляти, проявляти емоції. Раз не потрібно спілкуватись, значить, немає потреби читати, дізнаватися про щось нове. З часом люди обростали непробивною бронєю”, – згадував А.Алексєєв [13, 30]. Традиційний стиль роботи партійного апарату за таких умов – це життя за вказівками, настановами і директивами.

Замкнута на одній людині система управління виявилася неспроможною забезпечити вирішення поточних завдань. Надцентралізація оберталася розбалансованістю різних ланок адміністративного апарату. „Всі розуміли, що відбувається щось ненормальне в державі. Утворився якийсь „центростоп”, але змінити таке становище ніхто не брався і не міг. Керівники міністерств стали пристосовуватись до цієї безсистемної „системи”, – згадував адмірал М. Кузнецов [14, 3].

У політичній сфері владарювала єдина воля, яка пронизувала всі галузі управління, об’єднані в цілісну систему, всі органи діяли злагоджено – в ім’я високої мети. „Кожен елемент системи підсилює решту і, у свою чергу, спирається на них”, – зазначає В. Семенов [15, 26]. „Для Сталіна і його оточення в їх реальній політиці на першому місці стояли політична воля, політичне насилля, яке переходило в жорсткий терор, за допомогою яких вони намагались вирішувати всі проблеми економічного і культурного розвитку, не переймаючись тим, настільки зрілими є умови для реалізації тих чи інших завдань. Не замислюючись над тим, щоб знаходити шляхи і методи дії, які сприяли б їх дозріванню”, – стверджує Г. Водолазов [16, 139].

„В економічній сфері усупільнення також досягло своїх меж. Планова система чітко визначає виробництво і попит кожної області, охоплює всі господарські одиниці. Ця система ієрархічна. Вона утворює вертикаль, що спускається зверху вниз. Плани нижчої сходинки конкретизуються показниками верхньої. Вертикальні зв’язки (центр-галузь-підприємство) домінують. Горизонтальні ж – практично відсутні. Інформація зверху має характер наказів, знизу – звітів”, – оцінює ситуацію О. Лейбович [1, 56].

Італійський історик Дж. Боффа, характеризуючи умови, в яких розпочалися реформи, звертає увагу на злидений стан радянського сільського господарства. „Колгоспи і радгоспи, – пише він, – не тільки не мали яких-небудь успіхів у розвитку, але й більш очевидними ставали ознаки їх подальшого краху”. В 1953 р. „становище ще більше ускладнилося... привид нового голоду стояв на порозі”, тому керівництву країни довелося піти на реформи [17, 407].

Хрущовські реформи, як зазначає французький історик Н. Верт, народжувалися в політичних та економічних дискусіях, під час яких в якості конкуруючих стратегій виступали курс на розвиток легкої промисловості, який пропонувався Г. Маленковим, та ідея піднесення сільського господарства при збереженні високих темпів розвитку важкої промисловості, яку обстоював М. Хрущов [18, 341]. Далі Н. Верт констатує, що „і Маленков, і Хрущов бачили необхідність реформування соціальних зв’язків”. Але для першого в основі реформ повинно було лежати підвищення ролі нижчих ланок управління, а також господарських керівників і спеціалістів без будь-якої участі народних мас. Хрущов же „пропонував динамічний і новаторський підхід популістського типу, який визнавав певну здатність широких мас до ініціативи і впливу на події” [17, 343].

Вважаємо, що мають також сенс й ті зарубіжні дослідники, які, зіставляючи проєкти Маленкова і Хрущова, відзначають недоцільність їхнього абсолютного протиставлення. Наприклад, Я. Дербішир вважає, що Хрущов, як і Маленков, „намагався збільшити виробництво продукції сільського господарства і легкої промисловості”, але не шляхом перерозподілу інвестицій в ці галузі за рахунок важкої промисловості і оборонних галузей, а передусім за рахунок організаційних реформ [18, 18].

Аналізуючи у такий спосіб мотивацію реформаторської діяльності радянського керівництва у постсталінський період, перед нами все ж постає ряд запитань, які потребують уточнення. Що ж змусило та підштовхнуло людей, які присягалися вождю у своїй відданості, які були сліпими виконавцями його волі та переконаними догматиками, виявити неабияку сміливість і кинути „посмертний виклик” Сталіну, поставивши під сумнів правильність закладеного ним курсу? Які ж реальні мотиви змусили сталінських соратників відмовитися від пріоритетів визначеного політичного курсу, оновити існуючі інститути влади, модернізувати практично увесь спектр суспільних відносин? Чому нова влада обрала все ж таки непередбачуваний за наслідками шлях реформ, а не продовжила рухатися у руслі визначеного курсу, шляхом тотальних репресій та терору?

Для того, щоб сталінські спадкоємці погодилися на ревізію політичної лінії, потрібні були справді вагомі підстави. Можна припустити, що мотивами їх реформаторської поведінки було державницьке бачення і людське розуміння катастрофічної відсталості країни, злиденне становище її населення та прагнення змінити ситуацію на краще, зберігши при цьому монопольне право на владу й зміцнивши віру суспільства у непохитність її інститутів.

Важко сказати, якою інформаційною базою оперували наступники Сталіна – офіційною чи власною. У будь-якому разі з різних джерел надходили свідчення про продовольчу кризу, породжені зубожінням сільського господарства, техніко-технологічну відсталість, зумовлену стагнацією промислового виробництва. „Увесь набір засобів, які використовувалися для підвищення продуктивності сільського господарства за повоєнні роки, виявився неефективним. За 5 останніх років валовий збір і заготівля зерна, як і виробництво молока не збільшились”, – звучало на липневому (1953 р.) пленумі ЦК [18, 194]. „Багато наших машин за своїми техніко-економічними характеристиками відстають від сучасних зразків, які є за кордоном”, – йшлося у статті журналу „Комуніст” [19, 48].

Нове радянське керівництво чітко усвідомлювало і мало всі підстави вважати економічну ситуацію такою, що загрожує господарською катастрофою. З огляду на критичний стан із продовольчим забезпеченням і соціальним захистом працюючих у всіх сферах народного господарства, існувала реальна загроза зниження продуктивності праці. Продовжувати сталінську політику – означало остаточно загострити кризові явища, захлуснути країну черговою хвилею голоду, розпалити соціальні протести. Політичного вибуху у такому разі не оминати. Тому для збереження суспільного спокою ними був обраний не терор, а превентивні, стабілізуючі ситуацію заходи.

На думку О. Пижикова, початок державно-управлінських реформ багато в чому обумовлювався боротьбою за владу спадкоємців Сталіна. Позиції Хрущова на фоні впливових посад Маленкова і Берія виглядали досить скромно. Проте партійному лідеру все ж вдалося роз’єднати здавалось би

непорушній дуумвірат Маленков-Берія. Знищивши найнебезпечнішого із претендентів на вищі державні посади, Хрущов виявився недовговічним союзником Маленкова. „Суперництво двох лідерів відтворювало боротьбу державного і партійного апаратів за проведення своєї власної політики, а головне, за становище в ієрархії влади”, – стверджує О. Пижиков [20, 247].

Наступ на свого конкурента Хрущов почав з тотальної критики методів роботи державного апарату. Саме ним ініціюється кампанія боротьби з бюрократизмом у роботі державних та радянських органів. У січні 1954 р. ЦК КПРС приймає постанову „Про серйозні недоліки в роботі державного апарату”, а в жовтні цього ж року – „Про суттєві недоліки в структурі міністерств і відомств і про заходи по покращенню роботи державного апарату”, згідно з якими, спрощувалася структура міністерств та інших управлінських ланок, а також скорочувалися їхні штати [21, 440-441].

Тема боротьби з бюрократизмом була досить привабливою, безпрограшною для підняття авторитету влади у будь-які часи. Тому, очоливши похід у боротьбі з бюрократизмом, партійні органи, підконтрольні Хрущову, забезпечили собі лідируючі позиції в реформаторському процесі. Про роль і значення партійних комітетів під час антибюрократичної кампанії говорилося, зокрема, у передовиці „Правди”: „Їх обов’язок бути вартовими дійсно радянського порядку в наших установах, активно боротись з проявами бюрократизму, безвідповідальності, клопітливо виховувати працівників апарату в дусі високого усвідомлення свого боргу перед партією і державою” [22].

Політична мета антибюрократичної кампанії була досягнута у лютому 1955 р., коли Маленкова було звільнено від обов’язків голови Ради Міністрів СРСР. Його звинуватили у відриві від живої роботи з людьми, зволіканні з прийняттям рішень із найважливіших державних питань. Л. Каганович, наголошуючи на канцелярсько-бюрократичному стилі керівництва Г. Маленкова, підкреслював: „Якщо ми візьмемо і порахуємо суму паперів, які виходять за підписом тов. Маленкова, то ви побачите, що декілька Маленкових не прочитають того, що підписано в один день. Для того, щоб прочитати одні заголовки потрібно посадити двох людей. Це означає, що папери повсякчас підписуються не будучи прочитаними, згідно переліку” [20, 249].

Антибюрократична кампанія передбачала серію комплексних заходів. Один із них – скорочення та спрощення обліку і звітності всіма господарськими одиницями. Відповідно до постанови Ради міністрів СРСР від 8 червня 1954 р., міністерствам і відомствам пропонувалося суттєво скоротити обсяги діючої на підприємствах документації. Для спрощення роботи передбачалися форми документів, які мали використовуватися для звітності перед міністерствами та відомствами. Через 2 роки урядова постанова була продубльована. Проте ні від попередньої, ні від наступної бажаного ефекту не дочекалися.

Серед науковців побутує думка, що джерелом реформ стали особисті домагання М. Хрущова. І, на думку Ф. Бурлацького, якщо б він не став лідером, то „історія могла б піти іншим курсом” [23, 10]. Цілковито погоджуватись із таким міркуванням не варто, оскільки, як відомо, ініціатива у проведенні реформ належала не лише йому одному. Першими, хто зробив крок у напрямку корекції політичного курсу країни, були Г. Маленков та Л. Берія. Потрібно сказати, що й решта сталінських соратників також не була позбавлена реформаторських ідей та планів.

Слушною є думка М. Горбачова, який вважав, що тип і характер реформ, вибір „об’єктів” реформування обумовлювався не „волюнтаризмом”, а обставинами. Рівень зuboжіння народу був нестерпним і підвищити його можна було лише за умови зменшення тягаря гонки озброєнь. Для подолання падіння народного господарства вимагалися реорганізація та децентралізація управління економікою [24, 18].

Таким чином, державно-управлінські реформи першої половини 1950-х – початку 60-х рр. слід вважати своєрідною рефлексією на зміну векторів партійно-державної політики у сфері управління. Це, у свою чергу, вимагало адекватних організаційно-правових форм. В означений період у системі управління почав формуватися якісно новий рівень прийняття та узгодження міжгалузевих рішень. Однак навіть така, здавалось би, прогресивна за своїм змістом система міжгалузевого управління виявилась надто ієрархічною і моноцентричною, що в кінцевому разі і прирєкло її на невдачу.

1. Лейбович О. Л. Реформа и модернизация в 1953-1964 гг. / О. Лейбович. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та. – ТОО ЗУУНЦ, 1993.
2. Шаповал Ю. І. Хрущов на Україні / Ю.І. Шаповал. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1990.
3. Медведев Р. Н. С. Хрущев: Политическая биография / Р. Медведев. – М.: Книга, 1990.
4. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.) / В.К. Баран. – К.: Видавничий дім „Альтернатива”, 1999.
5. Административные реформы в России: история и современность / Под общей редакцией проф. Р. Н. Байгузина. – М.: РОССПЭН, 2006.
6. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1968. – Т. 3.
7. Административные реформы в России: история и современность / Под общей редакцией проф. Р. Н. Байгузина. – М.: РОССПЭН, 2006.
8. Ведомости Верховного Совета СРСР. – 1953. – № 3.
9. Terlecki O. General Sikorski. – Т. 2. – Krakow, 1981.
10. Поляков Ю. А. Исторический процесс многомерен / Ю.А. Поляков // Вопросы истории КПСС. – 1988. – №9.
11. Mandel E. From Stalinism to Eurocommunism. – L., 1978.
12. Пихоя Р. Г. Советский Союз. История власти (1945-1991) / Р.Г. Пихоя. – М., 1998.
13. Алексеев А. М. Глаголы прошедшего времени / А. М. Алексеев // Огонек. – 1989. – № 23.
14. Крутые повороты. Из воспоминаний адмирала флота Советского Союза Н. Кузнецова / Б.А. // Правда. – 1988. – 29 июля.
15. Семенов В. Л. Закон возрастающей роли народных масс в истории: механизм действия и использования / В.Л. Семенов. – Самара, 1992.
16. Водолазов Г. Ленин и Сталин / Г. Водолазов // Осмыслить культ Сталина. – М., 1989.
17. Боффа Дж. История Советского Союза / Дж. Боффа. – Т.2. – М., 1990.
18. Верт Н. История советского государства. 1990-1991 / Н. Верт. – М., 1992.
19. Микитин П. Технический прогресс в промышленности СССР / П. Микитин // Коммунист. – 1955. – №11.
20. Пыжиков А. В. Внутрпартийная борьба и эволюция системы власти (1953-1957) А.В. Пыжиков // Вестник Российской академии наук. – 2001. – Т. 71. – № 3.
21. КПСС в резолюциях. – Т. 8. – М., 1978.
22. Похід проти бюрократії / Б.А. // Правда. – 1954. – 21 травня.
23. Хрущев. Штрихи к политическому портрету // Никита Сергеевич Хрущев. Материалы к биографии. – М., 1989.
24. Горбачев М. С. Сильнее воли политиков / М.С. Горбачев // Свободная мысль. – 1994. – №10.